

СЕРГІЙ ШАМРАЙ.

ДЕРЕВЛЯНСЬКІ МОГИЛИ.

Зовнішній вигляд та розташування супроти земної поверхні.

На брак археологічних мап України вказувало чимало дослідників. Особливо відзначав цей брак і невідступно вказував на потребу скласти такі мапи проф. Б. В. Варнеке¹; зокрема він зазначав потребу складати так звані Туренkarten, типологічні археологічні мапи України, насамперед мапу розподілу різних типів похоронних звичаїв по різних землях України².

Цілковито погоджуючися з думкою вельмишановного дослідника про потребу таких мап, я гадаю, що нижчеподана невеличка стаття³ дасть деякі підсумки для таких загальних мап. Правда, для такої теми: „Зовнішній вигляд та розташування супроти земної поверхні деревлянських могил“—матеріал порівнюючи невеликий; до того-ж обміри різних дослідників неоднакові і, можливо, не завжди вірні, але всеж-таки, з огляду на брак такого рода праць і складених для них мап, і цей наш нарис, гадаю, буде не без користі.

Мета нашої розвідки—дослідити зовнішній вигляд та надземну будову могил Деревлянської землі⁴. Питання це досі не вповні розв'язано. Правда, вже В. Б. Антонович а також і інші дослідники на-

¹ Журнал Научн. Исслед. Кафедр в Одессе, р. 1924, № 10—11, сс. 125—130, і Записки Ист.-Филол. Відділу ВУАН, т. XI, 1927 р., сс. 333—340.

² „У справі археологічної мапи України“, Зап. Ист.-Фил. Відділу, XI, с. 335.

³ Написано її три роки тому за семінарських студій з археології в Н.-д. Катедрі Історії України в Київі. Тему і обсяг її визначив проф. В. Ю. Данилевич. За вказівки до неї висловлюю йому, а також проф. М. О. Макаренку, щирю подяку.

⁴ Література, що нею ми користувалися, така:

В. Антоновичъ, Раскопки въ землѣ Древлянъ. С. Гамченко, Житомирскій могильникъ, 1888. Його-ж, Раскопки въ бассейнѣ Случи (между м. Мирополь и с. Ульха). Його-ж, Городище и могильники р. Корчеватой. Труды IX арх. Съѣзда, т. II. А. Спицынъ, Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, 1899. Ж. М. Н. Пр. Завитневичъ, Изъ археологической экскурсіи въ припетское Полѣсье. Чтенія въ Об. Нестора Лѣтописца, 1890. Хвойко, Городища средняго Приднѣпровья; ихъ значеніе, древность и народность. В. Козловская, Археологічні пам'ятки княжої доби коло с. Поштова Вита на Київщині. Наук. Зб. за 1924, Київ. В. Козловская, Славянскіе курганы и городища, какъ исторический источникъ. Сборникъ Археол. Музея Высш. Жен. Курсовъ, подъ ред. проф. В. Е. Данилевича, вып. I, Київ 1914. Ф. Р. Штейнгель, Раскопки кургановъ въ Волынской губ., произведенныя въ 1897—1900 гг.. Археол. Лѣтопись Южной Россіи, 1904, № 4—5. Я. В. Яроцкій, Могильники по среднему теченію р. Уборты, Арх. Лѣт. Юж. Рос., 1903, № 3—4. Його-ж, Раскопки кургановъ у с. Андреевичей, Волын. губ. Арх. Л. Ю. Р. Хроника, 1903, № 5. Його-ж, Краткій отчетъ о раскопкѣ кургановъ Рѣчн-кого могильника. Труды О-ства Исслѣдователей Волыни, т. I, 1902. Фотинскій, Могильникъ каменной кладки в ур. Княже Новоградвол. у. Арх. Лѣт. Ю. Р. 1904, № 6. Е. Н. Мельникъ, Раскопки въ землѣ Лучанъ.

Замітки (головніші) в хроніках про розкопки могил: Арх. Лѣтоп. Юж. Р. т. I, 1900.—Експурсія отъ Городецького музея Вол. губ. барона Штейнгеля. Арх. Лѣт. Ю. Р., 1899.—Раскопки могильниковъ у д. Студянки, Ровенск. у. Вол. губ.

кресливали певні типи та їх еволюцію, себто класифікували деревлянські могили щодо їх зовнішнього вигляду. Але ці досліді не вповні підперті статистичними даними, і певне обґрунтування висновків статистичним методом, безперечно, має рацію.

Кордони Деревлянської землі, як це дослідив ще Антонович, на півночі визначаються лінією, що йде трохи на південь від річища Прип'яті. На сході від устя Прип'яті до устя Ірпеня кордон іде Дніпром; далі кордон іде Ірпенем, потім відхиляється на південь і охоплює район на р. Раствавиці, а звідси йде на захід до р. Случи і далі нею на північ.

Такі межі намічено, безперечно, лише в загальних рисах. Сам Антонович на своїй мапі землі Деревлян намічає на підставі знайдених деревлянських могил далеко менший район; він навіть не доводить кордону на заході до р. Случи, а на півночі кінчає вершинами р. Уші. Правда, інші дослідники ці межі чимало поширили, але всеж-таки сказати з певністю, що кордони Деревлянської землі сягали напр. до вершин Случи, цілком неможливо. Навіть більше: на підставі даних, що ми оце маємо, може навіть з'явитися певний сумнів щодо приналежності Деревлянам поховань на горішній та середній течії р. Уборти (докладніше про це ми скажемо пізніш).

До речі може виникнути питання: як визначити, чи могила деревлянська, чи ні. Питання це, звісно, важке. Антонович дає таку класифікацію могил¹: 1) Деревлянський тип—поховання на ґрунті (трохи вище, або нижче), інвентар бідний, найчастіш побутові речі і прикраси (пацьборки, персні з дроту чи звити). Зброя чи ціле глиняне начиння—дуже рідко. 2) Полянський тип—поховання з конем, у досить глибокій ямі. Багато зброї, шоломів, кольчуг, а також прикраси: персні, обручки, підвіски. 3) Сіверянський тип—поховання через трупоспалення.

Ця класифікація, безперечно, досить не повна і не цілком правильна. Так, Антонович і сам у своїй праці про розкопки в землі Деревлян трохи міняє свою думку, говорячи, напр., що характерні поховання для Деревлян під ґрунтом (на підставі статистичних даних). У кожному разі трохи детальніше цього типа має з'ясувати—наскільки дозволять це матеріяли—наша студія (не чипаючи правду інвентаря поховання, що ми не ставимо тут собі за завдання). Ми-ж брали райони, що мали належати Деревлянській землі, і розглядали ті матеріяли, що є про розкопки в цих районах, а потім або прилучали їх до терену наших досліджень (коли вони бували подібні до інших, безперечно деревлянських поховань), або відкидали (коли в цьому міг бути великий сумнів).

У цій місцевості є дуже багато могилищ: за Антоновичем, їх є 307 із 7.400 могилами. Але пізніші досліді (напр. Гамченка, Яроцького, Штейнгеля) відкрили ще нові райони деревлянських могил,—тому кількість навіть відомих нам могил (не рахуючи вже десятки тисяч невідомих), треба вважати, була далеко більша. На жаль, розкопано і досліджено їх порівнюючи дуже мало.

Переважним типом для землі Деревлян, за висновками Антоновича, є могила середньої височини (деколи навіть висока), широкого обводу, оточена ровом (деколи має і містки), на півдні ці могили обкладені щей камінням. Поховання в могилах цієї місцевості відбувалися найчастіше під ґрунтом. За його відомостями (не вповні,

¹ Наводять її різні автори, напр. хочби Козловська, *op. cit.*, с. 8.

правда, вірними для нашого часу, бо в район його дослідження не ввійшли деякі місцевості, що належать до Деревлянської землі, і що їх у великій мірі дослідили пізніш інші дослідники), поховань під ґрунтом було 58% загальної кількості, на поземі 25% і в насипу 17%. Майже всюди поховання були поодинокі.

Детально досліджуючи могили в різних районах Деревлянської землі статистичним методом, ми помітимо між ними певну різницю. Певний поділ на райони, на підставі переваги якогось типу в ньому, дає змогу простежити певну еволюцію типів могил у різних місцевостях, дає наочні приклади змін у цих типах. Ось тому, щоб яскравіш виявити ці зміни, ми й поклали собі (за проводом проф. В. Ю. Данилевича, як ми вже зазначили) зробити спробу дослідити Деревлянську землю, розбивши її на певні райони, виділивши для них певні питомі їм типи і нарешті порівнявши ці типи проміж себе.

Треба сказати, що в нашій праці нам зустрілися деякі труднощі. Головною з них була відсутність деяких (або і більшості) даних де у кого з дослідників. Напр. для басейна р. Случи С. Гамченко не вказує обводу могил, а височину їх зазначає не в числах, а просто в терміназації: високий, середній, низький. Щоб визначити ці терміни, ми розглянули інші його праці, де він укажує поруч із ними і числову височину насипу, і опреділили, що малі могили, за Гамченком, є приблизно до $1\frac{1}{2}$ метра ($\frac{3}{4}$ аршина), середні—до 1-го метра (22—23 вершки), а високі—понад метр. Таку градацію ми прийняли і для всіх інших районів нашого дослідю.

Другою певною трудностю були неоднакові числові одиниці дослідження у Антоновича і у Гамченка. Так обвід могили Антонович визначає кроками, а Гамченко точніше—аршинами. Оскільки крок звичайно рахується за аршин, то ми прийняли цю тотожність крока і аршина для нашого дослідю. Що-ж узагалі до обводу, то треба сказати, що поділ його на великий, середній і малий ми знов-таки прийняли відповідно тому, як це робить С. Гамченко. За малий ми визнали обвід до 25 аршин, за середній—від 25 до 35, а за великий—більше як 35 аршин.

Ще більші труднощі ми зустріли в інших матеріалах, у Яроцького. В більшості з них не тільки не подано всіх даних, але й ті що є—неповні, дуже загальні та навіть деколи непевні. Він не подає, напр., даних щодо кожної могили, а лише відомості загальні, часто з середніми числами (напр., височина і обвід), відзначаючи лише повніше щодо деяких могил; через це ми не можемо брати на увагу чималу частину з його розкопок могил, бо не маємо про них певних або й ніяких відомостей. Це приводить до певної невідповідності між кількістю розкопаних могил і тією кількістю, яку ми можемо досліджувати. Що до даних Яроцького, то тут виникає ще одно питання. Він пише, напр., про могили біля с. Річиці, що з 24-х поховань—19 на поземі, а 5 під ґрунтом. Тим часом, говорячи про деякі могили зокрема, він зазначає, що поховання напр. у могилі № 2, яка є заввишки 1,4 м.,—завглибшки 0,9 м., себто на 0,5 метра вище позему. Це є поховання вже в насипу, що автор заперечує. Таке ставлення до окремих фактів не дає можливості з повною вірою поставитися до загальних тверджень автора.

До речі, може виникнути питання, яке поховання вважати на поземі, а яке нижче чи вище його. Ніхто з дослідників на цьому не спиняється, дехто навіть узагалі не дає чисел поховання, а просто робить висновок поховання на ґрунті, вище чи нижче його. Самий

тільки Антонович висловлює свій погляд, що за поховання на поземі можна вважати такі, що лежать не більше як на 10 сантиметрів вище, або нижче позему. Цю думку ми й приймаємо для нашого досліду.

Розглядаючи матеріял, ми поділимо усі могили землі Деревлян на 8 районів. А саме:

- I. Район р. Раствавиці та її допливів.
- II. Район початків Ірпеня, Здвижу та Вілії.
- III. Район середнього Тетерева (майже від упадіння Гуйви до впадіння Ірші, півн. кордон по р. Тетереву і Миці).
- IV. Район р. Гуйви, початків Тетерева (приблизно до впадіння Гуйви) і середньої Случи.
- V. Район р. Корчуватої і Бистриївки.
- VI. Район середнього Тетерева (майже до впадіння в Дніпро).
- VII. Район по р. Уші та Ірші (до впадіння в Тетерева).
- VIII. Район по нижній та середній течії р. Уборти.

I. Район Раствавиці та її допливів. У першому районі містяться могили, що лежать по р. Раствавиці та її допливах, а можливо й по р. Кам'янці. Розкопано могили коло сел: Ягнятина (Неятина), Вчорайшого та Буків. Усіх розкопано 65 могил: 16 коло Ягнятина, 16 коло Вчорайшого і 33 коло Буків. Заввишки найменший з них 0,2 метра, найвищий 2,08 метрів; переважна кількість їх, 52,3%, належить до середніх (від $\frac{1}{2}$ до 1 метра височиною), але чимала кількість також належить і до високих. Щодо окремих груп могили поділяються так:

	Мала височ.	Середня височ.	Велика височ.
с. Ягнятин	12,5%	31,2%	56,3%
с. Вчорайше	—	75%	25%
с. Буки	24,2%	51,5%	24,3%
Пересічно	15,4%	52,3%	32,3%

Отже, коло с. Ягнятина переважає тип високих могил, у інших—середніх.

Що до обводу, то могили поділяються так:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
1. с. Ягнятин	12,5%	25%	62,5%
2. с. Вчорайше	18,7%	43,8%	37,5%
3. с. Буки	18,2%	45,4%	36,4%
Пересічно	16,9%	40%	43,1%

Отже щодо обводу групи великих і середніх могил майже однакові. Могили з малим обводом щодо кількості відповідають могилам малої височини. Щодо інших ознак могил, от як рівнаків, містків: каміння довкола,—то чимала частина могил має всі ці ознаки, а саме

Рівчаки мають 47,7% усіх могил, не мають . . . 52,3%.
 Містки мають 18,5% " " " " . . . 81,5%.
 Каміння мають 23,1% " " " " . . . 76,9%.

Зокрема переважну кількість могил, що мають рови, ми бачимо коло Ягнятина (87,5%, загальної кількості) та коло Вчорайшого (62,5). Містки могили мали: по 2 містки—6 могил, по 3 містки—1 і по 4—5.

Величезна більшість могил (89,2% загальної кількості) мають однопоховання (Ягнятин—100%, Вчорайше—87,5%, Буки—84,8%), лише 7 могил з кількома: з 2-ма похованнями—4, а з 3-ма похованнями—2 і з 4-ма—1 могила. В трьох могилах кістяків не було (розкопані могили, межові і т. и.). Майже всі поховання були під ґрунтом (завглибшки від 0,15 до 2,6 метра; пересічно—0,75 мет.), лише 2 в насипу, але не високо над поземом.

В кінцевому результаті ми мусимо признати, що цей район характеризують могили переважно середньої височини і широкої окружності. Чимала частина могил оточена рівчакми, а також має містки. На сході цього району (коло с. Буки) чимала частина могил обкладена камінням. Поховання переважають одиничні, нижче позему на середній глибині.

II. Район початків Ірпеня, Здвижу та Вілії. В цей район увіходять могили, що розкопано біля с. Олешполя та урочища Грубського. Всіх розкопано 72 могили (коло Грубського 61, коло Олешполя 11), з них про 7 відомостів у Антоновича не подано.

Щодо височини могили поділяються так:

	Мала височина	Середня височ.	Велика височ.
с. Олешпіль	—	20%	80%
ур. Грубське	18,2%	74,5%	7,3%
Пересічно	15,4%	66,1%	18,5%

Таким робом, головна маса могил середньої височини; хоч в Олешполі переважають власне високі, але іншими своїми ознаками вони наближаються до могил Грубського і, треба думати, мусять належати до одного типу з ними. В кожному разі за це промовляє мале віддалення між ними.

Що до обводу, то могили поділяються так:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
с. Олешпіль	—	60%	40%
ур. Грубське	14,5%	50,9%	34,6%
Пересічно	12,3%	52,3%	35,4%

Отже, знов-таки переважає тип могил із середнім обводом насипу. Ані рівчаків, ані містків немає. Немає також каміння довкола насипу.

В похованню небіжчиків вражає певна різноманітність. Двацять дев'ять поховань маємо під ґрунтом (у неглибоких ямах, пересічно 0,4 м.), 16 на поземі і 14 у насипу, пересічно на 0,3 метра над поземом. (про 4 могили відомостів немає). Або на відсотки:

Під ґрунтом	50,0%
На поземі	27,1%
В насипу	22,9%
Разом	100%

Переважає, таким робом, тип поховання під ґрунтом; але поруч із ним помічається багато поховань на поземі і в насипу, які разом складають половину всіх могил. Усі поховання одиничні.

Отже, питомими для цього району могилами є могили середньої височини (на північ навіть високі) і середнього обводу, без рівчаків, містків і каміння, з одиничним похованням. Місце знаходження кістяка не однакове, хоч переважає тип поховання під ґрунтом.

III. Район середнього Тетерева (від упадіння р. Ірші майже до впадіння Гуйви). Цей район є на близькому віддаленню від попереднього, але він у великій мірі відрізняється від нього, а тому ми вважали за доцільне виділити його в самостійну одиницю. До цього району входять могили, що розкопані біля сел: Стрижавка, Городське, Коростишів, Минина; всіх 67 могил (37 коло Стрижавки, 10 біля Коростишева, 12 коло Городського і 8 біля Минини). Височина насипу переважає середня, хоч і не всюди, а саме:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
с. Стрижавка	2,7%	67,6%	29,7%
с. Коростишів	—	90,0%	10,0%
с. Городське	—	83,3%	16,7%
с. Минина	—	12,5%	87,5%
Пересічно	1,5%	67,2%	31,3%

Тут упадає у вічі дві риси: 1. що переважає середня височина (дві третини усіх могил) із деяким навіть ухилом у бік великої (коло третини),—при цьому треба відзначити майже повну відсутність низьких могил, яких у попередніх районах є всеж-таки певна кількість; і друге, що в могилах, які лежать на захід, переважає середня височина; на сході-ж, у с. Минині, переважає велика височина. Ці могили є, можливо переходовою групою до типу могил середнього Тетерева, до яких вона дуже наближається щодо своєї височини.

Що до обводу, то могили поділяються так:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
с. Стрижавка	8,1%	64,9%	27%
с. Коростишів	—	20,0%	80,0%
с. Городське	—	41,7%	58,3%
с. Минина	—	62,6%	37,5%
Пересічно	4,5%	53,7%	41,8%

Переважає отже, тип середнього обводу, хоч дуже багато є могил і з великим. Майже відсутньою, як і в попередній таблиці, є 1-ша група, себто могил з малим обводом. Перевага могил із великим обводом помічається лише в одній місцевості,—біля Коростишева, де могили широкі й досить плескуваті (середньої височини).

Що до зовнішніх ознак могили—каміння, рівчаків та містків, то першої з них зовсім не подибується, а дві інших трапляються дуже рідко, а саме:

Рівчаки мають — 3 могили, або 4,5% загальної кількості.

Містки мають — 2 „ „ 3% „ „

Кількість поховань у могилі майже всюди одинична; є лише 3 могили, де поховано по 2 мерці. Поховання є майже всюди під поземом, у неглибоких ямах (пересічно 0,47 метра нижче позему). На поземі знайшлося лише 8 поховань, в насипу—3. Або на відсотки:

Під ґрунтом	82,5%
На поземі	12,7%
В насипу	4,8%

Типовими для цього району могилами, отже, є могили середньої почасті великої височини, середнього і в значній мірі великого обводу. Камінням не обкладені, ні рівчаків, ні містків не мають майже зовсім. Поховання одиничні, майже виключно під поземом.

IV. Район по р. Гуйві, початках Тетереву (кінчаючи Житомиром) і середній Случі. Цей район, досить таки великий, займає західню частину землі Деревлян. Що до останньої навіть річки, то В. В. Антонович не містив її на своїй мапі землі Деревлян, хоч і зазначив у накресленню кордонів її, як західній кордон цієї землі. Але розкопки С. Гамченка біля Мирополя остаточно з'ясували належність тамтешніх поховань до Деревлянських і дали певний статистичний матеріал для загального дослідження Деревлянської землі.

Нам відомі в цій місцевості 113 розкопаних могил, що лежать у таких місцях: біля с. Котельні—5, біля м. Житомира—77 (розкопки 1878 і 1886 рр.) і біля с. Мирополя (до с. Ульхи)—31. Що до цих останніх, то ми ще раз підкреслюємо, що ми не могли їх усі дослідити і використати, через неповноту даних що до деяких з них у Гамченка. Розглянемо насамперед височину могил цієї групи:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
с. Котельня	—	—	100%
м. Житомир	6,6%	77,6%	15,8%
с. Миропіль	14,8%	48,2%	37%
Пересічно	8,3%	66,7%	25%

Переважає, отже, тип середньої височини могили, хоч досить часто трапляються і великі; малих, порівнюючи, дуже мало.

Що до обводу, то могили поділялися так:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
с. Котельня	—	—	100%
м. Житомир	15,8%	71%	13,2%
с. Миропіль	—	—	—
Пересічно ¹⁾	14,8%	66,7%	18,5%

¹ Сюди не входять могили Мирополя, оскільки там не вказано обвід.

Як бачимо, середня група відповідає вповні середній групі попередньої таблиці. Збільшилася лише перша група коштом третьої.

Більшість могил оточують рівчачками, часто бувають і містки (напр. житомирські могили мають рівчачки 75,9⁰/₀, містки—58,5⁰/₀), а саме:

мають рівчачки . . . . . 61,9⁰/₀ цілої кількості могил;
 мають містки . . . . . 39,8⁰/₀ " " "

Містків могили мають:

по 1 містку . . . . . 8 могил
 " 2 " . . . . . 18 "
 " 3 " . . . . . 15 "
 " 4 " . . . . . 4 "

Каміння довкола могил не подибується.

Переходячи тепер до поховань, мусимо зазначити, що майже всі поховання, як і в попередніх районах, одиничні. Колективні поховання зустрічаємо лише 3 (по 2 кістяки разом—2 поховання, одно—3 кістяки). Що до місця могили, то помічається така риса: на південь (біля Котельні) переважає поховання під ґрунтом; більш на північ біля Житомира і на захід, біля с. Мирополя, більш поховань на поземі. Усіх поховань під ґрунтом є 5, у насипу—23. Або на відсотки:

Під ґрунтом 5,3⁰/₀
 На поземі 70,2⁰/₀
 В насипу 24,5⁰/₀¹

Характеризуючи тепер цей район, ми мусимо визнати, що переважають могили середньої височини (хоч подекуди і високі) та середнього обводу. Більшість із них має рівчачки, часто і містки. Обкладення камінням не зустрічається. Поховання одиничні, переважає поховання на поземі, подекуди і в насипу. Під ґрунтом майже немає.

V. Район по р. Корчуватій і Бистриївці. В цьому районі, у східній частині Полісся, розкопав С. Гамченко групу могил коло злиття річок Верхлужі і Бистриївки, по р. Корчуватій. Усіх тут розкопано 14 могил (що про них принаймні є відомості). Вони переважно середньої височини, хоч часто трапляються й великі, і переважно дуже широкі в обводі. А саме, височина могил:

	Мала височинна	Середня височинна	Велика височинна
по р. Корчуватій .	9,1 ⁰ / ₀	63,6 ⁰ / ₀	27,3 ⁰ / ₀

Обвід могил:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
по р. Корчуватій . .	18,2 ⁰ / ₀	36,3 ⁰ / ₀	45,5 ⁰ / ₀

Майже всі насипи оточені рівчачками, при деяких є й містки. А саме: мають рівчачки 85,7⁰/₀ усіх могил, мають містки 28,6⁰/₀, а кількість їх:

1 місток має 1 могила
 2 " " 2 "
 3 " " 1 "

¹ Про деякі могили відомостів про поховання немає.

Всупереч попереднім районам, тут часто трапляються колективні поховання, а саме: одиничних 50,0% усіх поховань¹, колективних також 50,0%. У них поховано: в трьох могилах було по 2 кістяки, у двох по 3 і в одній більше. Майже всі поховання під ґрунтом (від 0,18 до 0,54 метра), лише одно на поземі².

Отже типовими для цього району є могили середньої височини, дуже широкі, оточені ривчаками, почасті з містками. Одночасно зустрічаються поховання одиничні і колективні, звичайно під ґрунтом.

VI. Район по середньому Ірпеню. Цей район мало досліджений. Тут розкопано лише дві могили коло с. Блισταвиці. Обидві вони дуже високі (1,53 і 1,9 метра), з широким обводом, оточені ровами; один із одним містком. Ув одному кістяка не знайдено, а в другому знайдено аж 9, усі в насипу (від 0,63 до 0,53 метра над поземом).

Отже відомостів для цього району мало. І хоч ми робимо в кінцевому результаті певні висновки, виділяючи ці могили в окремий район і визначаючи певний тип, але робимо це з застереженням, що нові досліді можуть, безперечно, внести певні поправки та зміни в намічений нами основний тип могил цього району.

VII. Район по р. Уші та Ірші до впадіння в Тетерев. У цьому районі розкопки переведено в трьох місцевостях—коло сел: Городище, Головки, Рудня Борова та Ковалі в районі р. Ірші,—та с. Бараші, Веселівка, м. Іскорость, села Татарновичі, Кацовщина, Річиця, Норинське та Княже—на р. Уші. Всіх розкопано 51 могилу (Городище—3, Головки—7, Рудня Борова—1, Ковалі—1, Бараші—1, Веселівка—1, Іскорость—10, Татарновичі—5, Кацовщина—5, Норинське—3, Річиця—24³, Княже—3).

Ці розкопки дали такі результати:

Височина досить значна; в цілому могили трохи чи не вищі від усіх інших у попередніх районах; а саме⁴.

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
Городище	—	—	100 ⁰ / ₀
Головки	—	—	100 ⁰ / ₀
Рудня Борова	100 ⁰ / ₀	—	—
Ковалі	—	100 ⁰ / ₀	—
Бараші	—	—	100 ⁰ / ₀
Веселівка	—	100 ⁰ / ₀	—
Іскорость	—	10,0 ⁰ / ₀	90,0 ⁰ / ₀
Татарновичі	20 ⁰ / ₀	60 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀
Кацовщина	—	60 ⁰ / ₀	40 ⁰ / ₀
Норинське	—	—	100 ⁰ / ₀
Річиця	—	—	100 ⁰ / ₀
Княже	100 ⁰ / ₀	—	—
Пересічно	7,7 ⁰ / ₀	23,1 ⁰ / ₀	69,2 ⁰ / ₀

¹ Звісно тих, де є поховання.

² Правда, про одно поховання з певністю сказати не можна. Тут ми маємо 39 поховань, 9 ярусами, починаючи від підґрунтя аж до насипу (переважно). Але можна думати, що поховання в насипу є пізніші; старими деревлянськими-ж є ті, що лежать під ґрунтом.

³ Що до могил Річиці, то про більшість даних немає, бо Я. В. Яроцький дає лише середні числа, спинаючися докладніше тільки коло деяких могил.

⁴ Оскільки звісно можна робити висновки з такої невеликої—по окремих селах—кількості могил.

Подібно стоїть справа і з обводом:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
Городище	—	—	100%
Головки	—	—	100%
Рудня Борова	—	—	100%
Ковалі	—	100%	—
Бараші	—	—	100%
Веселівка	—	100%	—
Іскорость	—	10%	90%
Татарновичі	—	40%	60%
Кацовщина	—	20%	80%
Норинське	—	33,3%	66,7%
Річиця	—	—	100%
Княже	100%	—	—
Пересічно	2,5%	20%	77,5%

Більшість могил оточена рівчаками і має містки, а саме:

Мають рівчаки	52,5%	усіх могил ¹
Мають містки	40,7%	„ „

Каміння довкола насипів немає.

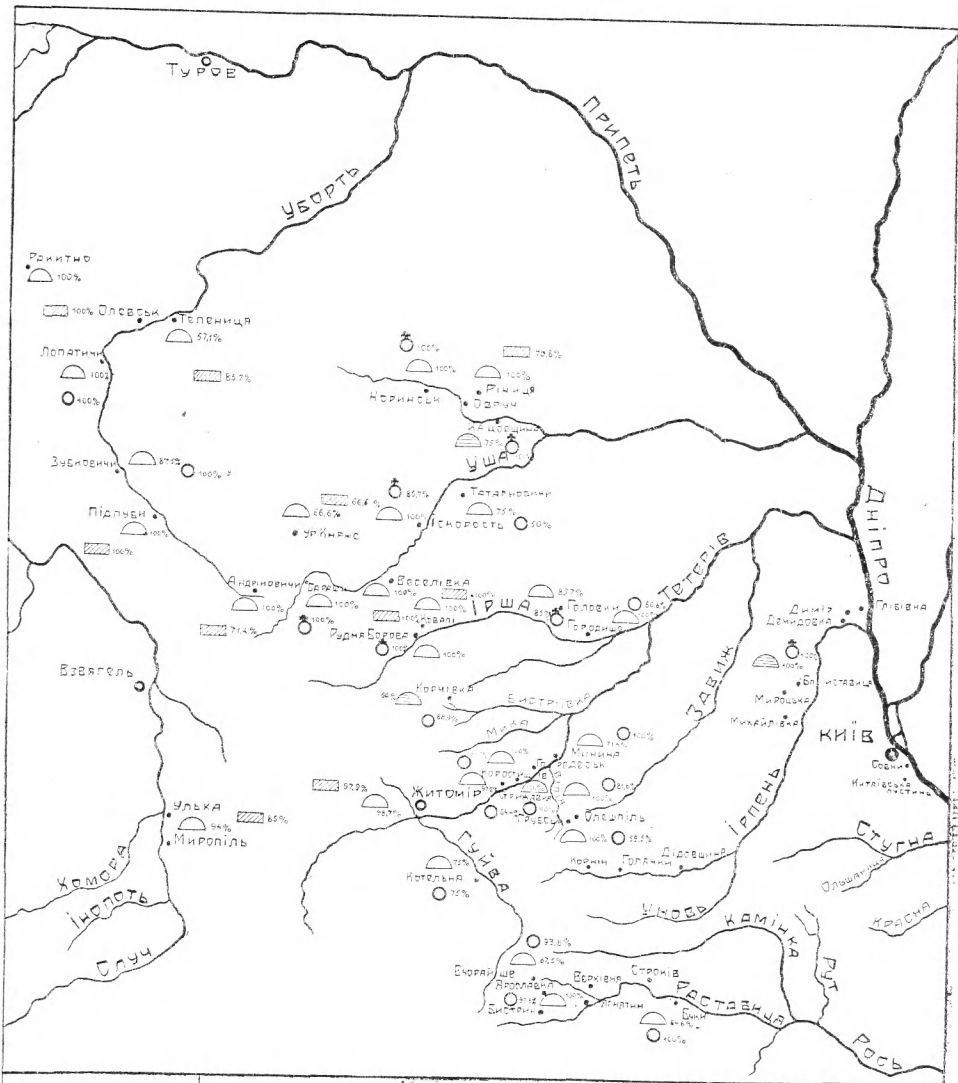
Поховання переважають одиничні (89,1%); лише в 6 могилах знайдено поховання колективні (10,9%).

Розташування могил не однакове: поховання в насипу мають 26 могил, або 42,6% усіх могил, на поземі знайдено 25 могил (41%) і під ґрунтом—10 (16,4%),—хоч певний висновок щодо розташування зробити важко, бо Яроцький каже взагалі, що всі поховання Річицького моголища є на поземі, тим часом описуючи деякі поодинокі поховання він знаходить їх і в ґрунті і в насипу. Тому важко сказати, чи в решті 17 могилах, що про них докладніших відомостей немає, поховання також були дійсно на поземі. Про кілька могил відомостей узагалі немає.

Отож питомим типом для цього району є великі й широкі могили, здебільшого оточені рівчаками; мають також і містки. Поховання одиничні, переважно в насипу або на поземі, хоч трапляються подекуди і під ґрунтом.

VIII. Район по річці Уборті. В цьому районі переводили розкопки біля таких селищ: Андрійовичі (розкопано 7 мог.), Підлуби (розкопано 5 мог.), Зубковичі (—9 мог.), Лопатичі (—2 мог.) Тепениця, або Селище (—15 мог.). Усіх розкопано 52 могили, але точних відомостей щодо кожної з них ми не маємо через неясний спосіб викладу Яроцького, який подає відомості взагалі про всі розкопані могили біля того чи іншого села, подаючи здебільшого відомості пересічні. Тому об'єктом нашого дослідження послужила фактично далеко менша частина могил.

¹ Рахуючи лише ті могили, за яких є відомості про існування чи неіснування містків; ці відомості загалом досить неповні, бо у Штейнгеля й Яроцького про містки взагалі не згадано; що-ж до Річиці, то майже немає відомостей і про рівчаки.

ПОХОВАННЯ В КУРГАНАХ ЗЕМЛІ ДЕРЕВЛЯН

Що до височини, то більшість могил високі. А саме:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
Андрійовичі	28,6%	28,6%	42,8%
Піддуби	—	—	—
Зубковичі	—	—	100%
Лопатичі	—	—	100%
Тепениця	—	33,6%	66,7%
Пересічно	8,3%	16,6%	75,1%

Хоч треба підкреслити, що це дані лише з половини могил. Про височину інших ми відомостів не маємо.

Ще гірше стоїть справа з обводом; ми маємо лише відомості про обвід 10 могил, що поділяються по таких селах:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
Андрійовичі	—	—	—
Піддуби	—	—	—
Зубковичі	50%	—	50%
Лопатичі	—	—	100%
Тепениця	—	66,7%	33,3%
Пересічно	10%	40%	50%

Оскільки можна виходити з такого малого числа могил, переважав тип насипу великого і середнього обводу; з малим обводом, принаймні між тими могилами, про які ми маємо відомості, майже жодної не зустрічається.

Насип іноді обведений рівчаком; таких ми маємо 17, або 35% усіх могил. Хоч за певність цього числа не можна ручитися, бо про всі могили точних даних ми не маємо. Не маємо ми відомостів і про містки. Зате є згадки, що 10 могил обкладені камінням (Лопатичі—на 100%, Тепениця—на 50%). Не маючи точних відомостів про інші могили, ми можемо лише говорити про обкладення камінням 20% усіх могил, хоч у дійсності цей % міг бути більший.

Поховання переважно одиничні, таких є 29, або 80,6%, колективних, є 7, із них 5 подвійних, 2 погрійних. Більшість поховань—на поземі, іноді в ямах, у насипу немає. А саме: під ґрунтом 14 поховань—38,9% на поземі 22 поховання—61,1%.

Таким робом типовою могилою для цього району є могила з високим насипом, досить широка, себто з середнім або великим обводом, іноді обведена рівчаком та обкладена камінням. Поховання звичайно одиничні, на поземі або під ґрунтом.

Нам треба тепер розглянути всі райони Деревлянської землі разом, у певній аналогії один із одним. Але перед тим треба ще сказати кілька слів про спосіб топографічного розташування могил.

У той час, коли в інших місцевостях могили розташовані в певній, так-би мовити, системі (напр. на середній Київщині могили розташовані порівнюючи невеликими групами, переважно по височинах на

вододолах річок; насипи дуже широкі, високі і розпливчаті),—тут, у землі Деревлян цього виразно не помічається. Групи могил трапляються і в підвищених місцевостях, і на узгір'ях, і на полях, і на рівнині, і в лісах та навіть подекуди на низьких луках. Могилища складаються з великої кількості могил, середньої височини, що насипи їх заховали конічну форму.

Насипи, як ми уже згадували, невисокі; навіть коли порівняти до насипів по інших землях, досить низькі¹. Боки здебільшого круті, ще не оповзлі—доказом на це рови, що збереглися ще при багатьох могилах.

Переходячи тепер до порівняння окремих районів, ми мусимо зазначити, що різко відмінних рис між цими районами не існує (за винятком VIII рай.). Але всеж-таки певні питомі їм риси тут намічаються.

Розглянемо височину могил окремих районів:

	Мала височина	Середня височина	Велика височина
I. Район р. Раствалиці	15,4 ⁰ / ₀	52,3 ⁰ / ₀	32,3 ⁰ / ₀
II. Район вершин Ірпеня, Здвижу і Вілії .	15,4 ⁰ / ₀	66,1 ⁰ / ₀	18,5 ⁰ / ₀
III. Район р. Тетерева	1,5 ⁰ / ₀	67,2 ⁰ / ₀	31,3 ⁰ / ₀
IV. Район р. Гуйви, поч. Тетерева і Случи .	8,3 ⁰ / ₀	66,7 ⁰ / ₀	25,0 ⁰ / ₀
V. Район р. Корчуватої	9,1 ⁰ / ₀	63,6 ⁰ / ₀	27,3 ⁰ / ₀
VI. Район р. Ірпеня	—	—	100,0 ⁰ / ₀
VII. Район Уші й Ірші	7,7 ⁰ / ₀	23,1 ⁰ / ₀	69,2 ⁰ / ₀
VIII. Район р. Уборті	8,3 ⁰ / ₀	16,6 ⁰ / ₀	75,1 ⁰ / ₀
Пересічно	11,9 ⁰ / ₀	50,3 ⁰ / ₀	37,8 ⁰ / ₀

Відсоткові відношення височини могил в окремих районах досить подібні. Помічається хіба тільки невелике піднесення височини з півдня на північ, тай то власне середньої групи переважно. Лише на крайній півночі цей також на північному заході та сході височина відразу досить круто підіймається.

Перейдемо тепер до огляду обводу могил різних районів:

	Малий обвід	Середній обвід	Великий обвід
I. Район р. Раствалиці	16,9 ⁰ / ₀	40,0 ⁰ / ₀	43,1 ⁰ / ₀
II. Район вершин Ірпеня, Здвижу та Вілії .	12,3 „	52,3 „	35,4 „
III. Район р. Тетерева	4,5 „	53,7 „	41,8 „
IV. Район р. Гуйви, р. Тетерева та Случи .	14,8 „	66,7 „	18,5 „
V. Район р. Корчуватої	13,2 „	36,3 „	45,5 „
VI. Район р. Ірпеня	—	—	100,0 „
VII. Район р. Уші та Ірші	2,5 „	20,0 „	77,5 „
VIII. Район р. Уборті	10,0 „	40,0 „	50,0 „
Пересічно	11,6 ⁰ / ₀	48,4 ⁰ / ₀	10,0 ⁰ / ₀

Тут ізнов-таки великих змін не помітно,—панує середній тип, який хіба на північ трохи підвищується, та знов-таки на крайній півночі й на північному сході переходить на тип широких могил. Хоч треба зазначити, що район р. Корчуватої трохи відмінний від інших.

¹ Розподіл на низькі, середні і високі ми беремо лише для даної місцевості і не вважаємо його вповні за відповідний для інших.

Обкладання камінням насипу подибується дуже рідко, а саме:

		Є каміння	Немає кам.
Райони:	I.	23,1 ⁰ / ₀	76,9 ⁰ / ₀
"	II.	— "	100 "
"	III.	— "	100 "
"	IV.	— "	100 "
"	V.	— "	100 "
"	VI.	— "	100 "
"	VII.	— "	100 "
"	VIII.	20,8 "	79,2 "
Пересічно		6,5 ⁰ / ₀	93,5 ⁰ / ₀

Ми бачимо, отже, що обкладання камінням насипу трапляється лише на півдні, в районі р. Раствавиці (власне на сході цієї річки, — біля с. Буків) та на північному заході, майже на кордоні Деревлянської та Деревської земель. В інших районах обкладання камінням насипу ніде не вживається.

Багацько частіше зустрічаються рівчаки. Дуже велика частина могил, майже по всіх районах, мала їх. А саме:

		Мали	Не мали
Райони:	I.	47,7 ⁰ / ₀	52,3 ⁰ / ₀
"	II.	—	100,0 "
"	III.	4,5 "	95,5 "
"	IV.	61,9 "	38,1 "
"	V.	85,7 "	14,3 "
"	VI.	100,0 "	—
"	VII.	52,5 "	47,5 "
"	VIII.	35,4 "	64,6 "
Пересічно		38,6 ⁰ / ₀	61,4 ⁰ / ₀

В оточенню рівчаками могил досить важко відшукати якусь певну еволюцію. Лише розглядаючи з півдня на північ (як і попередні таблиці) можна зауважити певну зміну. А саме: на півдні трапляється досить багато рівчаків, у центрі вони зовсім зникають; далі, появляючися в невеликій кількості в напрямку на північ, північний схід та захід вони; все збільшуються і переважають кількість могил без рівчаків.

Містки подибуються рідше. А саме:

		Мають містки	Не мають
Райони:	I.	18,5 ⁰ / ₀	81,5 ⁰ / ₀
"	II.	—	100,0 "
"	III.	3,0 "	97,0 "
"	IV.	39,8 "	60,2 "
"	V.	28,6 "	71,4 "
"	VI.	50,0 "	50,0 "
"	VII.	40,7 "	59,3 "
"	VIII.	—	—
Пересічно		20,0 ⁰ / ₀	80,0 ⁰ / ₀

Що до цієї таблиці, то ми можемо зробити висновки подібні до попередніх: на півдні містків небагато, в центрі зовсім немає, або майже зовсім; далі на північ, захід і схід вони знову з'являються, і на півночі майже перевищують свою кількість могили, що без містків.

Містки подибуються в різній кількості, а саме:

	Мають 1 місток	2 містки	3 містки	4 містки
Райони: I	—	50,0%	8,3%	41,7%
" II	—	—	—	—
" III	25,0%	—	75,0%	—
" IV	17,8 "	40,0%	33,3%	8,9%
" V	25,0 "	50,0%	25,0%	—
" VI	100,0 "	—	—	—
" VII	12,5 "	75,0%	12,5%	—
" VIII	—	—	—	—
Пересічно	14,7%	52,9%	17,7%	14,7%

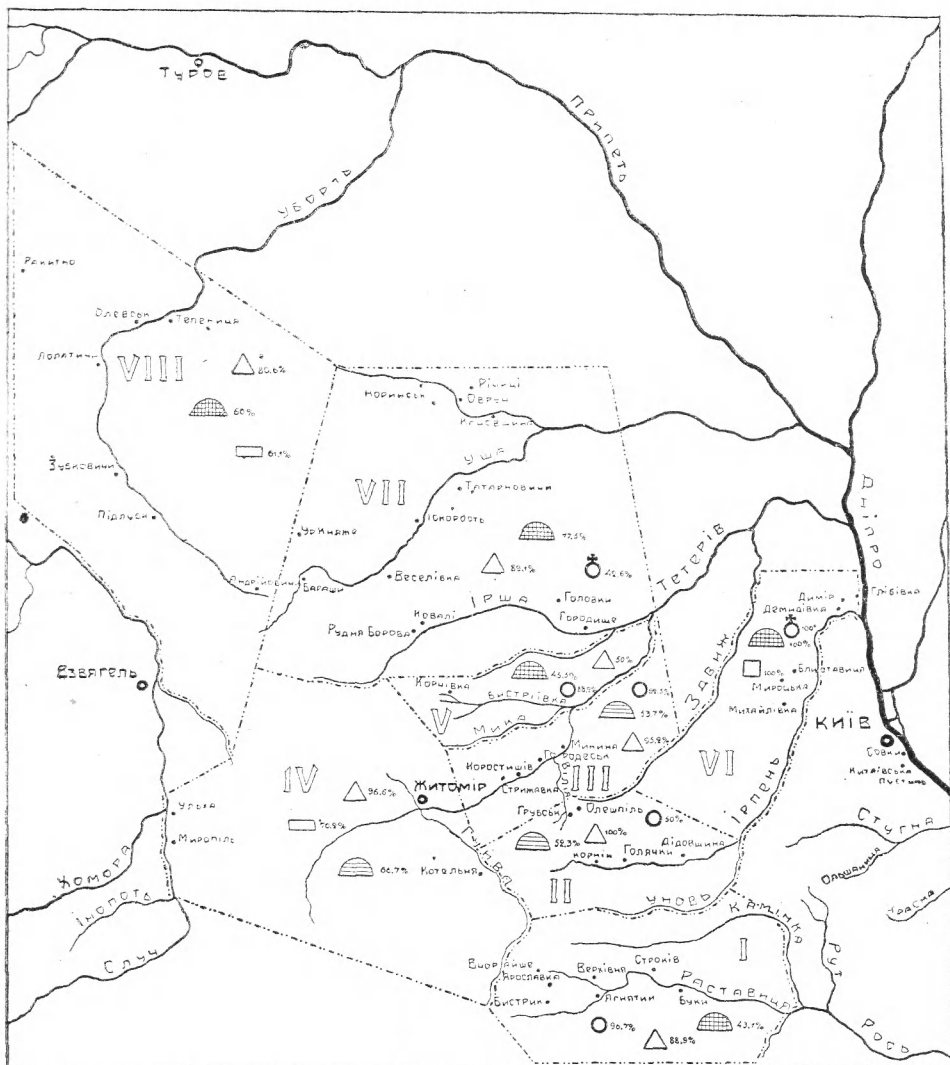
Певної системи щодо кількості містків не помічається. Одно хіба можна сказати: на північ поруч із середньою кількістю містків (2—3) зустрічається досить часто і велика кількість (4 містки). Далі великої кількості ніде майже не подибується. Переважає взагалі середня кількість (найчастіше 2); лише в VI районі, на північному сході, переважає мала кількість містків (1 місток), але говорити про цей район досить важко з певністю, оскільки тут досліджених могил дуже мало.

Нам треба ще розглянути кількість поховань у могилах. Взагалі, як ми вже зазначили, різко панує одиничність поховання. А саме:

	1 похов.	Кілька похов.
Райони: I	88,9%	11,1%
" II	100,9 "	—
" III	95,2 "	4,8%
" IV	96,6 "	3,4 "
" V	50,0 "	50,0 "
" VI	—	100,0 "
" VII	89,6%	10,4 "
" VIII	80,6%	19,4 "
Пересічно	92,4%	7,6%

Тут також важко простежити якусь певну еволюцію. Можна лише сказати, що на півдні є певний відсоток колективних могил, у центрі вони зникають і переважають одиничні могили, далі на північ, захід і схід вони знову з'являються. Переважання колективних могил помічається лише в двох районах: V р. (район р. Корчуватої), де їх є 50%, і в VI районі, по середньому Ірпеню, де всі могили колективні (звісно, оскільки можна зробити такий висновок із такого невеликого числа могил, що розкопано в цьому районі).

Що до кількості мерців у колективних похованнях, то могили поділяються так:

Велика округність	Колективні могили
Середня	Одиничні
Мала	Поховання під ґрунтом
	на беріі
	в насипі

II РАЙОНОВА МАПА КУРГАНІВ ЗЕМЛІ ДЕРЕВЛЯН

[Округність, кількість і місце поховань]

		2 мерці в мог.	3 мерці	4 і більш
Райони:	I.	57,1%	28,6%	14,8%
"	II.	—	—	—
"	III.	100,0%	—	—
"	IV.	66,6 "	33,4%	—
"	V.	50,0 "	33,3 "	16,7%
"	VI.	—	—	100,0 "
"	VII.	33,3%	33,3%	33,4 "
"	VIII.	71,4 "	28,6 "	—
Пересічно . .		57,5%	27,3%	15,2%

Помічається, що починаючи ще з півдня, в колективних похованнях переважають 2 кістяки. Лише на північному сході в похованнях переважають багато мерців разом.

Розглянемо тепер де лежить могила:

		Під грунтом	На поземі	В насипу
Райони:	I.	96,7%	—	3,3%
"	II.	50,0 "	27,1%	22,9 "
"	III.	82,5 "	12,7 "	4,8 "
"	IV.	5,3 "	70,2 "	24,5 "
"	V.	88,9 "	11,1 "	—
"	VI.	—	—	100,0%
"	VII.	16,4%	41,0%	42,6 "
"	VIII.	38,9 "	61,1 "	—
Пересічно . .		45,1%	35,7%	19,2%

Отже переважає поховання під ґрунтом. Найбільш розповсюджене воно на півдні і в центрі, а далі воно сильно зменшується, і з'являються поховання на поземі і в насипу. На захід від цього центрального району вже яскраво переважають поховання на поземі. На північному сході та крайній півночі переважає поховання в насипу, а на північному заході—на поземі і під ґрунтом, чим цей район різко відрізняється від суміжних північних деревлянських районів і наближається щодо свого типу до дреговицьких.

Підводячи підсумки всьому сказаному, ми мусимо визнати за переважний тип у деревлянських землях тип могили середньої височини та обводу, часто оточеної рівчаком, що через нього подекуди йдуть містки; могили зрідка обкладені камінням. Поховання переважно під ґрунтом, деколи і на поземі; звичайно одиничні.

Що до окремих районів, то ми мусимо визнати, що на півдні переважає тип середніх могил, із рівчаками й містками, деколи обкладених камінням; поховання одиничні, під ґрунтом.

В центрі (II, III і почасті V райони), тип ізнову середньої височини та обводу, але обкладення камінням не трапляється, так само майже не трапляється і рівчаки з містками. Поховання здебільшого одиничні, звичайно під ґрунтом. Трохи рідкнється тільки V район, де часто подібуються рівчаки та містки, а також колективні могили.

На півночі могили високі і широкі, з рівчаками; здебільшого мають і містки; поховання переважно одиничні, звичайно в насипу або на

поземі. Так само і на сході,—могили високі й широкі, всі з рівчаками, часто й з містками; поховання в насипу, звичайно колективні¹.

Що до північного заходу, то тут тип могили різниться почасти від сумежних районів. Могили високі, з великим обводом. Часто з рівчаком, а іноді і з камінням. Поховання в ямах (як на півдні Деревлянської землі) або на поземі, переважно одиничні.

Нам треба ще розглянути, чи не помічається певного впливу сумежних земель на крайній частині Деревлянської землі, які в цілому відрізняються від центральних частин. Для цього коротенько розглянемо типи сусідніх.

Найповніші відомості ми маємо про землю Дреговичів². Тут помічаються два типи: тип на південь від р. Прип'яти перехідний,—могили високі, довкола рівчаки, деколи містки; поховання здебільшого під ґрунтом; і тип на північ від р. Прип'яти, який різниться від першого головне похованням,—на ґрунті.

Поселення Дреговичів (за Завитневичем) далеко на південь уганюються в землі Деревлян. Завитневич навіть добачає в похованнях у VI районі,—р. Гуйви та початків Тетерева, коло Житомира—північний тип поховання. Цілоком припускаючи певний вплив поховань Дреговичів для цього району, ми не можемо прослідкувати його так виразно, принаймні для району Уші та Ірші. Правда, могили тут високі, з широким обводом і мають рівчаки цей, почасти, містки, як і дреговицькі. Але поховання їх різко відрізняються від останніх. У Дреговичів на півночі переважає поховання на поземі, а на південь від Прип'яти—де сходяться якраз землі Деревлян і Дреговичів—під ґрунтом (хоч Завитневич і вважає що цей тип занесений, і навіть припускає що селища з цим типом на півдні р. Прип'яти були деревлянські). Тут-таки в районі р. Уші та Ірші ми бачимо перевагу поховання в насипу (цей дуже виразно,—деколи на 1—2 метри над поземом), які в Дреговицькій землі взагалі трапляються дуже рідко.

Правда, значна частина поховань трапляється на поземі, але цей тип, як ми сказали, питомий для північної частини землі Дреговичів. До того-ж, відсоток поховань на поземі в дійсності має бути, певно, менший, бо дані Яроцького, що дали такий великий відсоток цьому типові, досить неясні й сумнівні.

Інакше стоїть справа щодо VIII району. Поховання тут під ґрунтом, або на поземі, себто нагадують якраз переважні типи дреговицьких могил і в великій мірі різняються від поховань сумежних районів—VII-го, де переважає поховання в насипу, а почасти-ж на поземі, але в ямах дуже рідко, і навіть почасти IV-го, де переважають поховання на поземі, іноді в насипу, і майже ніколи в ямах. Таким робом, коли припустити певний дреговицький вплив і на IV район, як це робить Завитневич, то на VIII районі цей вплив відбивається надзвичайно сильно. До цього треба додати, що в інвентарі могил VIII району знайдено пацьорки-дармовиси (бусы-подвески) що імітують своїм орнаментом ягуду малину і котрі є типовими для дреговицьких могил: це дає привід самому досліднику VIII р. Яроцькому висловити думку про вплив Дреговичів на цей район. А тип поховань, що в великій мірі різниться від сумежних, деревлянських, дає вже цілоком певні підстави говорити принаймні про цей вплив, а може навіть про дреговицьку колонізацію цього району.

¹ Знов-таки оскільки можна робити висновки з такої малої кількості могил.

² Про неї див. у статті Завитневича: Изъ археологич. экскурси въ Припетское Полѣсье.

З заходу впливу на поховання в землі Деревлян не помічається. Як довели розкопки в землі Лучан, що їх робив К. М. Мельник, а також Штейнгель¹, основний тип поховання для цієї землі є такий: переважно під ґрунтом, одиничне, могили високі, обвід здебільшого також великий, хоч трапляється й середній, дуже рідко малий. Довкола рівчачки, часто й містки. Як бачимо, цей тип мало подібний до сумезних районів, напр., до району по р. Гуйві, початків Тетерева й середньої Случи, де величезна більшість поховань є на поземі, іноді в насипу і майже не трапляється під ґрунтом; могили-ж середньої височини й обводу.

Певний вплив поховань Полян помічається, на півдні й південному сході. Могили Полян невисокі (в деяких районах навіть малі², поховання або під ґрунтом³, або на поземі⁴. Могили оточені ровами.

Що до південних могил Деревлянської землі, то тут міг існувати й певний вплив кочовиків. Це особливо помічається в тому факті, що майже ніде окрім цього району (по р. Раствавиці) не зустрічається обкладання камінням насипу могил. Це могло-б говорити про певний вплив кочовиків, що мандруючи зі сходу, від Кавказу, могли звикнути до уживання численного там каміння. Тим більше, що обкладання камінням подибується якраз тут, на півдні, біля степів, де навіть мало каміння, тим часом як на півночі, де каміння трапляється багато, майже ніде цього звичаю немає, за винятком хіба почасти у VIII районі (там ця наявність каміння пояснюється, безперечно, природними умовами,—великою кількістю тут каміння).

Закінчуючи наш огляд ми мусимо сказати, що на нашу думку виразного впливу сусідів на землю Деревлян у цілому не помічається. Говорити про виразний вплив можна лише про північний захід, але приналежність цього району до землі Деревлян є на нашу думку досить сумнівна.

¹ Е. Н. Мельникъ, Раскопки въ землѣ Лучанъ; Штейнгель, Раскопки кургановъ въ Волынской губ., etc...

² Напр. див. розвідку В. Козловської, Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштової Вити на Київщині.

³ Завитневичъ, op. cit. ⁴ Козловська, op. cit.